

Mazsu János:

Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és piactér Debrecenben a 19. században I.*

A VÁROS ÉS TERE

Vizsgálódásaink fókuszában az áll, hogy **az ipari modernizáció** (a tőkés piaci viszonyok kialakulása) hogyan, milyen szinteken és formákban jelent meg egy feudális kiváltságrendszerbe mélyen beágyazott város, Debrecen gazdálkodásának meghatározó területén, az árucserében és kereskedelemben. Milyen érdekek váltak hajtóerővé az átalakulás irányában, milyen viszonyok hatottak a kiváltságörzésen keresztül a kapitalizálódás ellenében? Különös figyelmet fordítunk a **társadalmi tér** értelmezésének és a gyakorlati térhasználat, mint a marketizációs folyamatok **térbeli reprezentációinak** az összefüggéseire. A vizsgálódás időtartama a „hosszú 19. század” első fele, amely ugyancsak joggal nevezhető az előbbi kategória analógiájára „**hosszú első félszázad**”-nak, hiszen a századfordulótól 1870-ig terjedően követjük nyomon a folyamatokat, remélve, hogy pontosan a nagy átalakulás döntő momentumát, a kapitalizálódás városi folyamatát sikerül megragadni a magyar polgári forradalmat megelőző és követő évtizedekben.

Hogyan is alakultak tehát át a piac és kereskedelem alakzatai és térbeli reprezentációi Debrecenben a 19. század „hosszú első felében”, 1870-ig?

Debrecen 19. századi gazdálkodásának, kereskedelmének igen gazdag szakirodalma van, különösen a regionális vásárközponttá válás (nagyvásárok), a vonzáskörzet és a kereskedelmi kapcsolatrendszer meghatározása gazdaságtörténeti és néprajzi megközelítések sokaságán keresztül hozott olyan eredményeket, amelyeket szinte elkerülhetetlen hivatkozni a helytörténeti irodalmon túl is.

Ezzel együtt sem állíthatjuk, hogy e területen minden kérdésre van valamilyen válaszunk, nincsenek olyan vonatkozások, amelyekben nem szükséges újratutni és újra gondolni akár az eddigi kutatási eredményeket is.

Gyimesi Sándor a Debrecen történeti monográfiához készített tanulmányaiban¹ felvetette a megkülönböztetés szükségességét a város kereskedelme és a városban zajló kereskedelem között, hiszen a debreceni kereskedők és más üzletemberek a város határait messze meghaladó regionális és távolsági kereskedelmi ügyletekben is érdekeltek voltak. De valójában azt sem egyszerű megítélni, mit is tekinthetünk Debrecennek, még akkor sem, ha a város területi szerkezetének (határainak és határhasználatának) alapvető sajátosságait ugyancsak sokrétű helytörténeti kutatási anyag révén jórészt ismerjük. A későközépkori magyarországi **városi tér és területhasználat** értelmezése/újraértelmezése talán a leginkább előttünk álló feladat. Ráadásul a 19. század elejétől zajlik az az átalakulás, amely a korábbi

* Az itt közreadott dolgozat egy, a debreceni piac és kereskedelem térszerkezetét, térhasználatát vizsgáló munka első fejezete. A munka következő részei a a nagyvásárok, a heti, napi piacok, a speciális árusítási formák és a boltos kereskedelem térviszonyait próbálja rekonstruálni.

¹ Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. 1. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. 5-15., Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. 2. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X. 131-157.

feudális kiváltságrendszer helyébe a szabad piaci viszonyok érvényesülését hozza, megváltoztatva a város gazdálkodásának, érdekviszonyainak alapvető keretrendszerét, de a város társadalmán belüli érdekviszonyokat és azok artikulációját is.

DEBRECEN IDŐBEN ÉS TÉRBEN - VÁROSI TÉR, VÁROSI TÉRHASZNÁLAT

Debrecen, a magyar királyság területének a 18. század végéig egyik legnépesebb városa, kevéssé hasonlítható a nemzetközi várostörténeti irodalomban használt tiszta várostípusok bármelyikéhez is. Ez nem kivételes egyediséget jelent elsősorban, hanem olyan történetileg kialakult összetettséget, amelynek felfejtése nélkül nem lehet a 19. századi kapitalizálódás folyamatait sem megérteni. A „szép új világ” küszöbére érkező várost látogatói nevezték parasztvárosnak, nagy falunak, a nyakas parasztpolgár „cívisek” városának, de kalmárvárosnak, „kálvinista Rómának” vagy éppen a magyar szabadságharcban is játszott szerepe miatt a „szabadság őrvárosának”. Ki látta helyesen, melyik arca is igazi?

Jó választ nem adhatunk, ha csupán valamelyik arcát akarnánk valódinak, meghatározónak állítani. A korabeli Debrecen lényegéhez leginkább a hinduizmus hármas istenségének, *Trimurti*-nak a metafórája állhat talán a leginkább közel.

Trimúrti a hinduizmusban Brahma, a teremtés, Visnu, a megtartás és Siva, a rombolás három istenének egysége. A '*Trimúrti*' eltér a keresztény szentháromság fogalmától, mivel benne *három egyenrangú*, egymástól független istenségről van szó, akik az egyetlen isten megtestesülései. (Ábrázolása ezért is meglehetősen ritka, kevés megjelenítésében háromfejű alakként ábrázolják, akinek egy nyakon ülő három feje előre és jobbra, balra néz, vagy egy fejen három arc néz a megadott irányokba.)

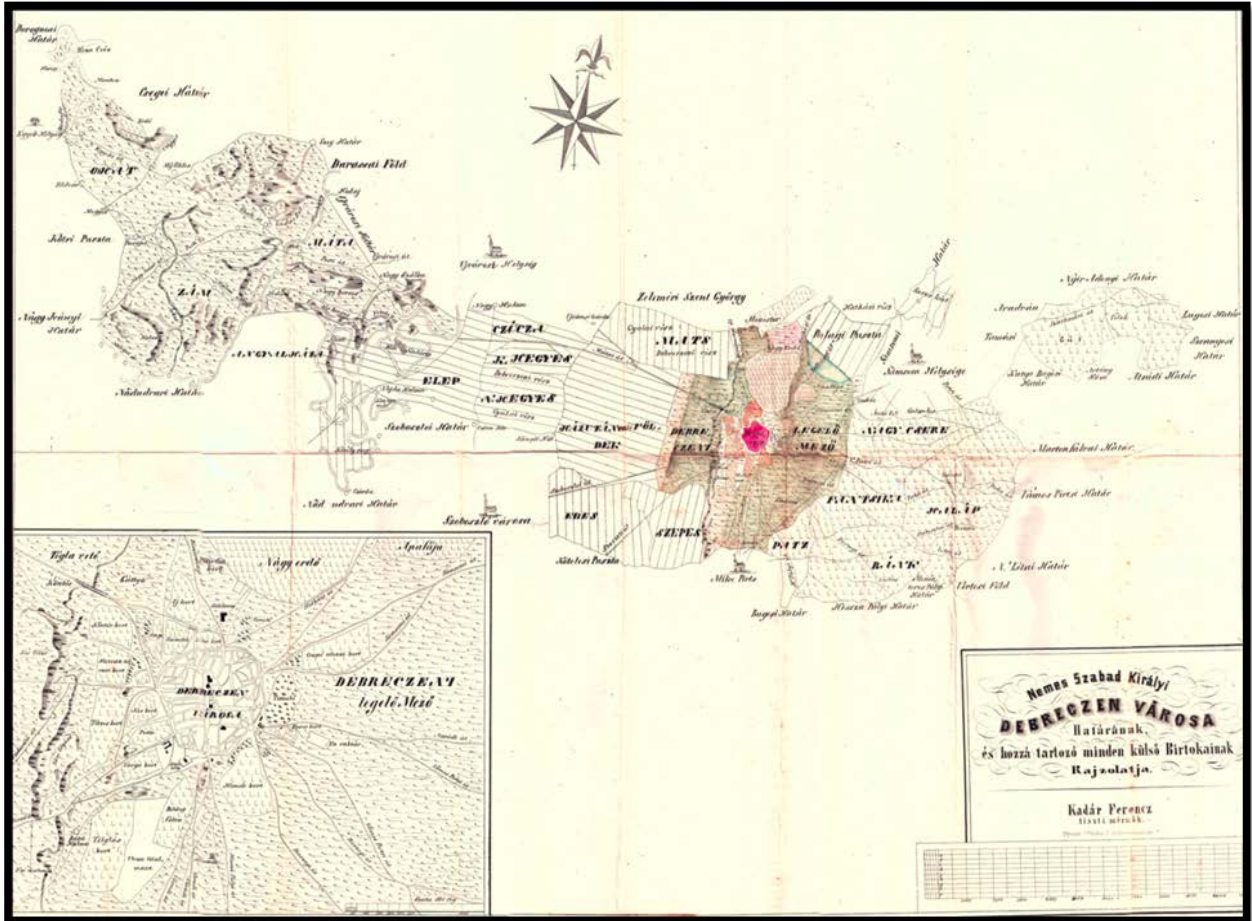
Debrecen mezővárosi kiváltságaival, az országrész legnagyobb földbirtokosává is válva a 16. századra érte el határainak azt a kiterjedtségét, ami a 19. századig már igen kevéssé változott. A Debreceni család kihalása után, a 15. század folyamán a nem csupán a határterületeinek jelentős bővülése történt meg, de a korábbi uradalmi területek többsége is átment a mezővárosi polgárság használatába. Így a 16. században már nagyrészt Debrecen lakói használták azoknak a birtokoknak területét, amelyek korábban még az uradalom tartozékai voltak, és amely a 16-17. század folyamán már a város közösségének nem vitatott birtokaként szerepeltek, mint a város territóriumuma. Ezeket részint a földesurak adták használatba, részint a földesúr és a város közösen, ismét mást a város egyedül szerzett meg. Ezért lehetett, hogy a 16. századtól már a város és lakói bonyolódtak perekbe - sokszor még mindig a földesurak aktív támogatásával - a pusztai határainak birtoklása, használata miatt.²

A város határait megszerzési módjuk és használati típusuk szerint Zoltai Lajos három nagy csoportba osztotta. Az elsőbe tartoztak a "*királyi adománnyal szerzett jószágok*", a másodikba a város által "*örökös jogon vásárolt birtokok*", a harmadikba pedig un. "*zálogbirtokok*". Az egyes csoportokba sorolható birtoktestek jogcíme időközben változhatott, hiszen előfordult, hogy a város az általa vásárolt birtokok egy részére később királyi adományozást ismertetett

² Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV.-XV. században (Debrecen határának kialakulása). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. 1976. 8-10.

el, a zálogbirtokok körül folyamatosan zajló jogügyletek (elévülés, bírói ítélet, adásvétel) révén pedig a zálogjogon használt területek egy része vált a város örökös jogú tulajdonává.³

Debrecen határának és „hozzá tartozó minden külső birtokainak rajzolatja” a 19. század közepén



HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209

A birtokai körüli jogviták Debrecen mindennapjának a részévé váltak, s ezek miatt némi mozgás a határterületei nagyságában folytonosan adódhattak, de a város által a 18-19. században a három jogcímen használt terület nagyságrendje már nem változott lényegesen: az adománybirtokok nagyságrendje 90.000 katasztrális hold, a vásárolt birtokoké 6200 k. hold, a zálogjogon használtaké pedig 82.000 katasztrális. holdnyi volt.⁴

A 17. században már bizonyíthatóan fennállott Debrecennek a három eltérő, a talajadottság által is meghatározott és a 19. század végéig lényegében megőrzött használati rendje: a Hortobágy legelő, a Mezőség a szántó, az erdők, a kaszálórétek pedig a teletetés színhelyei. Debrecen gazdálkodásának és határhasználatának a módját a 18. században és a 19. század első felében - egészen 1872-ig - a XVI. század második felében jórészt már fixálódott

³ Zoltai Lajos: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. DKK, 1917.

⁴ Zoltai Lajos: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. DKK, 1917.114.

telekszervezet és a community által szabályozott másodlagos földközösségi gyakorlat határozta meg.⁵

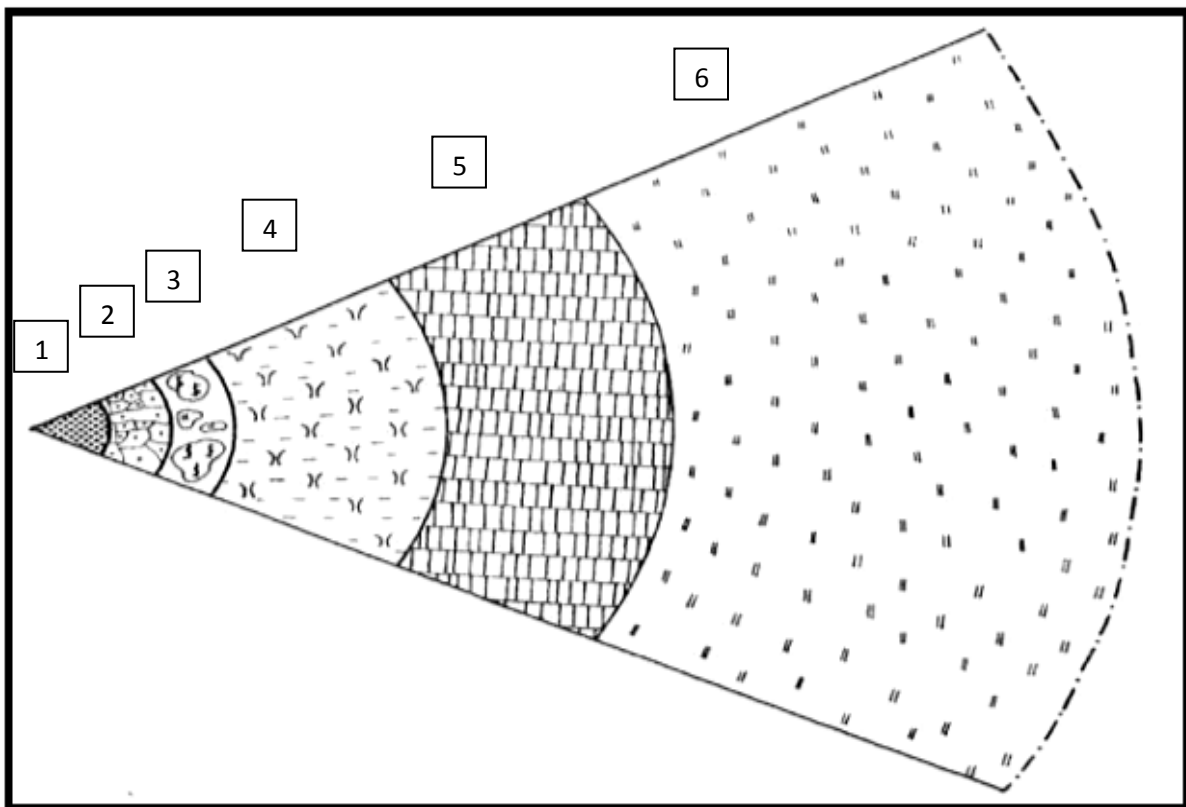
A telekszervezetet egy 1770-72-ben végrehajtott szabályozás konzerválta és ezt lényegében az 1819-ben végrehajtott korrekció sem változtatta meg. E szabályozások révén a városlakók polgárjoggal- háztulajdonnal bíró kisebbsége a nagy többség felett nagy előnyöket élvezett a szántóföldek birtoklásában, az osztatlan legelők és erdők használatában⁶.

A város vagyonos rétege a 19. század első felében kiváltságaira támaszkodva csak tovább növelte a gazdasági súlyát, míg a nincstelenek többnyire kívül maradtak a birtokon, sem módjuk, sem anyagi lehetőségük nem volt, hogy földet szerezzenek.

A legelő bősége párosulva a polgárjog nyújtotta előnyökkel segített konzerválni a 19. század közepéig a századok óta fennálló gazdálkodási rendszert, a nagyarányú extenzív pusztai állattartást. A debreceni cívis polgárok gazdálkodásának súlya továbbra is az állattartáson nyugodott, növénytermesztéssel, főként gabonatermesztéssel leginkább a saját szükséglet kielégítésére foglalkoztak.

Debrecenben a *külső határnak* nevezett területbe számították a város szántóit, kaszálóit és a külső legelőket a rajtuk kialakult sokféle szállásfölddel, míg *belső határként* különböztették meg a tömören lakott belterületet övező kertségeket és belső legelőket.

A telekszervezet merev vázára épülő debreceni terület-/határhasználat elvi sémája:



⁵ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 7-23.

⁶ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 19.

Jelmagyarázat:

a területhasználat Debrecenben - balról jobbra haladva:

1. belterület/lakóterület (belterület, 'belső város')
2. 'ólaskertes' övezet ('belső határ')
3. gyümölcsösök, káposztáskertek ('belső határ')
4. belső legelők/'bellegelő' ('belső határ')
5. szántó öv ('külső határ')
6. külső legelők ('külső határ')

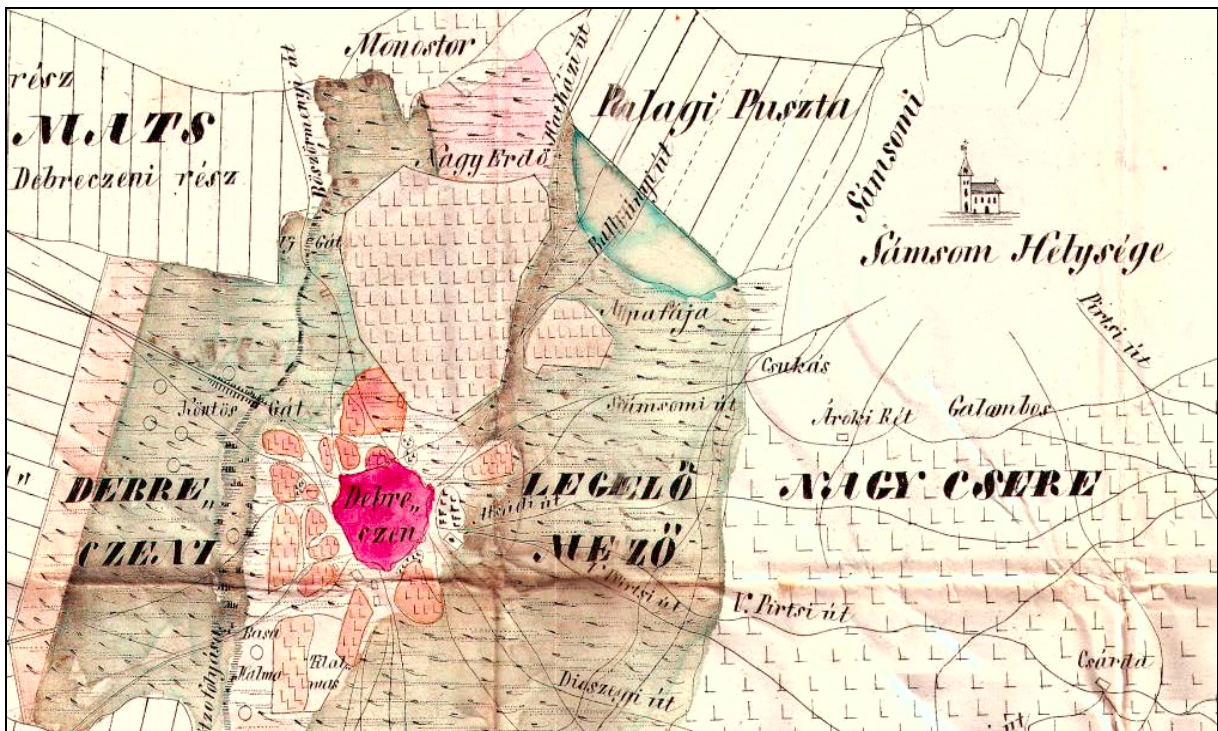
A város térszerkezetének értelmezését még az is bonyolíthatja, hogy 16. századtól datálható adatok szerint több nemesi telek is lehetett a város belső határ övezetében, amelyből legalább négy a 19. század közepéig fennmaradt. A 19. század első felében a városnak több ügye is támadt abból, hogy Bihar vármegye és a város fennhatósága hogyan is oszlik meg felettük.⁷ A városban élő nemesek kiváltságaik miatt személyük szerint Bihar vármegye fennhatósága alá tartoztak – így a városban nem is írhatták 1849-ig össze őket, miközben az általuk birtokolt belterületi házhely, polgárként üzött városi foglalkozásuk után húzott jövedelmük után a városnak polgárként adóztak.

A város földbirtokosi rendelkezési joga ráadásul nem ért véget az általa különféle módokon megszerzett és használt külső és belső határoknál, a tulajdonképpeni közigazgatási területén: más önálló közigazgatási egységek – községek vagy városok - területén is szerzett tulajdont, amelyet sokszor nem is tüntettek fel a határt ábrázoló térképeken. Úrbéres földjei voltak nagy számban például a Szabolcs vármegyéhez tartozó Szováton, és a Biharhoz tartozó Sámsonban.⁸ Ez utóbbi település jobbágytelkeinek közel felét tulajdonolta Debrecen városa. Hajdúsámson földrajzi értelemben közelebb volt a város lakott belterületéhez mint legtöbb pusztája, a város szerződéseit őrző levéltári fondban őrzött iratok szerint az 1820-as évektől Sámson birtokossága rendszeresen árendálta a város hajdúsámsoni földesúri haszonvételeit.

⁷ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 21.

⁸ Mindkét község az 1876:33. és 1877:1. tc. szerint kialakított Hajdú vármegye kebelébe kerültek.

Debrecen belső határai a Nagyerdővel és „Sámson Helysége”



HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209 (részlet)

A „debreceni határon kívüli” Hajdúsámson távolsága a korabeli debreceni belterület határát jelentő Csapó utcai városkaputól mindössze 13 kilométert számlált, ahogyan a helybeliek mondták, nem volt csak egy 'kis járóföldnyi', amit korán kelve, napkeltéig meg lehetett tenni, és a nap végeztével is vissza lehetett térni annyi idő alatt, amíg a nap nyugovóra tért.

A közelség mellett erősítette a sajátos kapcsolatot, hogy mivel a sámsoni jobbágytelkek közel fele Debrecen város földesúri tulajdona volt, a sámsoni birtokosság többsége természetes joghatóságként ismerte el különféle úrbéres árendálási ügyeiben Debrecent, sőt a sámsoniak más ügyleteikkel – kölcsönök, váltóügyletek, vásári bonyodalmak – is a város hatóságaihoz fordultak. Ugyanakkor a város vezetői is „belviszornak” tekintették a sámsoniakhoz fűződő kapcsolatukat, rendszeresen árendáltatták számukra nem csupán a községhez tartozó földesúri járandóságait, de a közeli puszták és erdők (Pl. Nagycsere, Haláp) haszonvételeit is rendszeresen bérbé adták a sámsoni közbirtokosságnak vagy sámsoni gazdáknak.

A szigorúan szabályozott területű és jogállású belső lakóterület, a *belterület* vagy *belső város* – az itteni házhely birtoklásához kapcsolódtak a debreceni polgárok kiváltságai a

határhasználatban és a haszonvételekből való részesedés területén is⁹ – körülhatárolása valószínűleg 1606 táján történt, 1693-tól követhető pontosabban nyomon.¹⁰

Bár Zsigmond már 1405. április 2-án kiadott mezővárosi privilégiumlevelében megadta Debrecen város lakóinak a jogot, hogy városukat *”kőfallal és kerítéssel vehessék körül, hogy ellenséges támadásoktól és rosszindulatú kártételektől mentesen, a béke csendességében élhessenek”*, de a debreceniek a város kiterjedt volta és a kő hiánya miatt erre komolyan nem gondolhattak.¹¹ Ezért a város belterületét széles és mély árokkal vették körül, ezen belül pedig karókból és tüskékből álló palánkot építettek. Az árkot a lakosság építette és tartotta rendben közmunkával. A körülárkolt városba kapukon és kis ajtókon lehetett bejutni. A kapuk mellett a 16. századtól sorompóházak álltak, amelyekben a forgalomra felügyelő örök tartózkodtak. A hét kaput a hozzájuk vezető utcákról nevezték el. A kis ajtókon a telkükhöz tartozó közeli kertjeiket közelítették meg a gyalog járó debreceniek. A kis ajtók száma a 17. század második felében, a lakosság sokszori kérelmére kettőről hatra szaporodott. Debrecen belterületének árokkal-palánkkal zárt külső határvonala a 17. század végére érte el azt a kiterjedését, amelyet már a nem csupán későbbi rekonstrukciók, hanem a 18. század közepétől megrajzolt térképeken is azonosítani tudunk.¹²

Az első, forrásként is jól használható várostérképet a Debrecen alkalmazásában állott kiváló kartográfus mérnök, idősebb Kovács György készítette 1750-ben. Térképe már pontosan feltüntette a sánc és palánk helyét, a kapukat és ajtókat a földbástyákkal és kapuépületekkel együtt. A térkép már azonosíthatóan megrajzolta a város belső úthálózatát is. 2010-ig ez a térkép volt a város 18. század közepén készült első és legpontosabb ábrázolása, 2010-ben került elő az OSZK digitalizált állományából Kovács György egy másik, több információt tartalmazó térképváltozata, Papp József kutatásainak eredményeként.¹³ Az 1752-ben rajzolt térkép a kormányzat által Debrecenben felépítendő sőház elhelyezéséhez kínált megoldásokat a város árkan kívül. A térkép az előzőhöz képest igen gazdag írásos és rajzi adatokban. Jól azonosíthatók rajta a városrészek neveként is használatos hat derék utca neve helye, kiterjedtsége, a lakóterületek tömbjei, felmérhetők rajta a jelentősebb utcák, a kapuk és a kisajtók, valamint a sőház javasolt elhelyezése szempontjából érdekes kapcsolódó külső utak is – kertekkel, temetőkkel és a Nagyerdő déli peremével.

⁹ Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV.-XV. században (Debrecen határának kialakulása). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. 1976. Balogh István szerint a beltelek tulajdonához kötött, a vele elválaszthatatlan birtoklási egységet alkotó határbeli járulékok fennállását a 16. századtól lehet hitelesen igazolni.

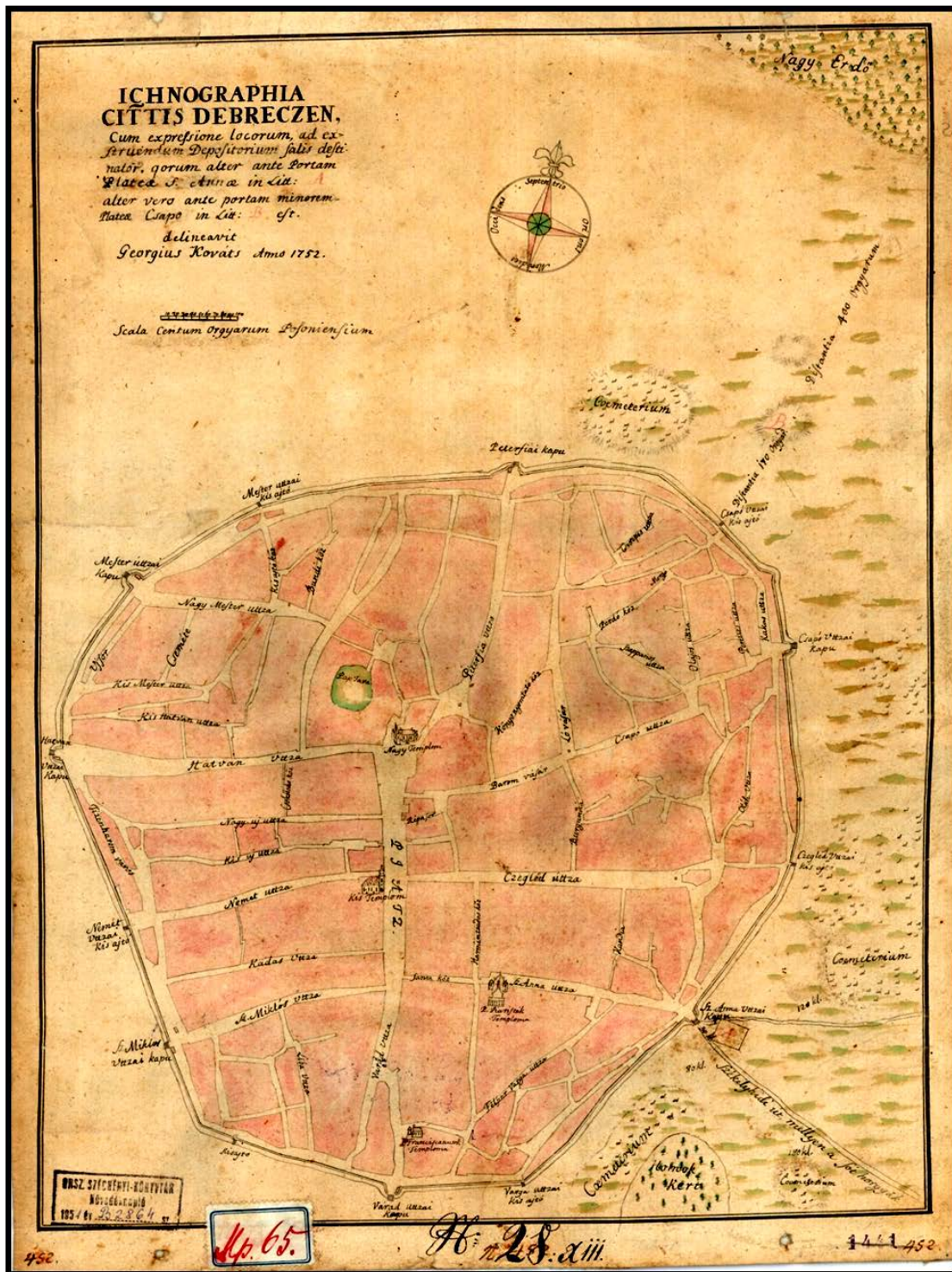
¹⁰ Gazda Anikó: A Debrecent körülvevő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 117-195., Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385-386.

¹¹ Amikor pedig a vasút (1857) már lehetővé tette volna az esetleges kőfal építőanyagának helybe szállítását, megszűnt a lakott belterület elzártsága (1862).

¹² Gazda Anikó: A Debrecent körülvevő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 117-195, Zoltai Lajos: Települések egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI-XV. századokban. A debreceni gróf Tisza István Tudományos Társaság 1925. évi január 13-án tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen, 1926. Gazda Anikó a város kerítésének és kapuinak átépítéséhez készített egyéb rajzokat (DvT 474, DvT85, DvT91) is alapul véve azonosítani tudta a 18. század végi, 19. század eleji védmű szerkezetét és méreteit is: a sokak által lebecsült „Város Kerítése” teljes szélességében átlagosan 5,67 méter volt, ebből a külső földsánc 3,70 métert, a palánk pedig 2,00 métert tett ki. Gazda Anikó, im. 194.

¹³ Papp József a Debrecen Város Mikrofilmtárának vezetője, a város levéltári forrásainak kiváló ismerője. Feltételezése szerint a királyi kamara iratai mellől kerülhetett ki a rajz, amely, az OSZK bélyegzője szerint 1951-ben került a könyvtár kezelésébe. A védősánc és a kapuk ábrázolása igen részletes, a korábitól lényegesen több utca neve szerepel a rajta. Megnevezi a 2 református (Nagy- és Kis-), valamint a 2 katolikus (piarista /Szent Anna/ és ferences) templomot, amelyeket a térképi helyén alakhű, déli homlokzatú nézetrajzban meg is jeleníti. A védősáncok külső oldalán a keleti és északi temetők helyét is feltüntette.

Kovács György 1752-ben rajzolt várostérképe a palánkkal zárt 'belső város' utcaszerkezetével



OSZK 452.

A két térkép (1750, 1752) 28 utca nevét jelöli, a hat fő utcát (utcaszert, derék utcát): a Csapó, Péterfia, Hatvan, Piac, Cegléd, Varga utcákat. Debrecen utcaszerreit, és a hozzá tartozó utcákat

az úgynevezett Felsőjárásba és Alsójárásba osztották. Az előbbibe a város északi felének szabálytalanul egymásba kapcsolódó, az utóbbiba a déli rész szabályosan kialakult-kialakított utcái tartoztak.¹⁴ A város palánkon belüli térszerkezetét a lakosság gyarapodása mellett a tűzvészek, a közülük is legjelentősebb 1803. és 1811. évi katasztrófák alakították tovább a 19. század első felében.¹⁵ A lakosság gyarapodása részben a meglévő telkeken „hátsó fertályán”, a korábbi gazdasági épületekben vagy a korábban beltelki kertnek használt területen épített lakóalkalmatosságban vezetődött le. Az is gyakorlattá vált, hogy az utcafronton lévő lakóépületet vették legtöbbször csupán számba, emiatt a 19. század első felében már a lakóépületek összeírása nem takarta a ténylegesen lakott lakóházak számát a város belterületén. Ugyanezen okok vezettek a népesség összeírásai során is jelentős eltérésekhez.¹⁶ A lakosság növekedésével a másik megoldás – a tűzvészek utáni tudatos városrendezési törekvések által is támogatva – a nagy belső kerttel rendelkező telkek esetleges megosztása, és a palánkon belüli korábban nem telkesített területek tagosítása és lakótelkeként való használata.

A harmadik megoldás pedig már túlvezetett a város belterületét határoló palánkján is. Egy 1803. évben készült várostérképen már feltűntek a belterületi újosztású telkek és palánkon kívüli, ahhoz tapadó „külsősoros” megtelepedés első rögzített nyomai is.¹⁷

Az 1770-as évektől az ismétlődő kormányzati kezdeményezések nyomán indult „külsősorosi” telepítések első hullámai 1803-ig főleg a belső/belterületi túlnépesedést vezették le, az utána következő két évtizedben már többségbe kerültek a város belterületére betelepülők. A kormánybiztosi kezdeményezések természetesen mindig külön firtatták, és kvótákkal biztosították a katolikusok részesedését a külterületi megtelepedésben is. 1820 után leállt a központi akarat lankadásával együtt a tervszerű külterületi telepítés, a város tanácsa újra a belterületre költözést preferálta, az általa megkívánt feltételek megléte esetén.¹⁸ A külsősori lakóterület létrejöttén túl, külön elemei voltak a város zárt belterületét övező területek betelepülésének a telepek (Olajütő, Téglavető stb.) és vendégfogadók, amelyek egy része a nemesi fundusokon jött létre. A 19. század első évtizedeitől a város vásárai már nem csupán az állandó betelepülőket vonzották, hanem külön kenyérkereseti ágga tették az időszakosan a városban tartózkodók lakhatásának a biztosítását.

1803 egyfajta határkönek is tekinthető Debrecen fejlődésében: elmélyült és pontos regulát kapott a belterületen lakó cívis polgár és a külterületi debreceni lakos státusza közötti éles társadalmi különbség. Debrecen társadalmi szempontból a *19. század első felében már*

¹⁴ Debrecen utcanéveiről és az utcanévadási szokásokról: Balogh László: Debrecen város utcanévkatasztere. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 30. Debrecen, 2007. Utcákról és házszámokról még: Kovács Ilona: Debrecen város telkeinek és házainak 1845. évi összeírása. HBm Levéltár Évkönyve XXXII. (2011)

¹⁵ 1802.június 11. Pénteken délután tűz támadt a Kis-Csapó utcában. Rövid idő alatt a város nagy része lángokban állt. A tűz martaléka lett a nagy templom (András-templom), a veres torony, a Kollégium nagy része és 1500 lakóház. A tűzvész után egyre több házat téglából építettek és cseréppel fedtek be.

1811. április 3. A déli órában tűz támadt a Cegléd utcai kapunál. A tűzvész hatalmasabberületen pusztított, mint az 1802. évi. Leégett nagyon sok lakóház, a vendégfogadók, a Fehér Ló a színházzal együtt, a római katolikus templom, a piarista rendház és az iskolája, a katolikus ispotály, a református ispotály a templommal és 25 malom. Április 8-án és 15-én ismét pusztított a tűz. Gazdag István: Debrecen város történeti kronológiája 1791-1847. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 14. - 1987. 175-182.

¹⁶ Kovács Ilona: Debrecen város telkeinek és házainak 1845. évi összeírása. HBm Levéltár Évkönyve XXXII. (2011). 1., Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982.: 387., 397.

¹⁷ 1803. évi térkép forrásjelzete

¹⁸ Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 387-395.

válójában két városból állt, az árkon belüli és az árkon kívüli városból. Ezt kezdte jelképezni Debrecenben a „Péterfia” és a „Basahalom” metaforikus ellentétpárja, amit Ady is megénekelte debreceni éveire emlékezve.

A külsősorosi taxás telkeket és lakóikat a debreceni nyelv „újsorosi település”, „hóstádt” vagy „hóstát”, ritkábban „forstát” elnevezéssel illette, de a hivatalos jegyzőkönyvi nyelv használta a „suburbium” elnevezést is, annak ellenére, hogy a város morfológiai sajátosságai ezt nem igen indokolták.¹⁹

Az 1820-as évektől a fentieket még két processzus egészítette ki - bár ezek később, a század második felére teljesedtek ki - megindult a kertsekbe és külső határban bérelt, 1818-ra véglegesen kiosztott tanyaföldekre kitelepülés folyamata.²⁰

Az 1840-es években már a város *belső határai* között, de nem a *zárt belterületen* lakók tehették ki a Debrecen népességének legalább 6-8%-át.²¹

A magyar polgári forradalom a kiváltságrendszer felszámolásával elindította Debrecenben is a belterület és a külterületi lakosság közötti jogi különbségek felszámolását,²² ennek egyik velejárója volt a várost övező kerítés elbontása is, amelyre véglegesen 1862-ben került sor. 1849-ben a szabadságharc fővárosává vált Debrecen rendészeti okokból még szigorúan záratta éjszakára kapuit, ez a rendelkezés azonban már a palánkkal zárt belső városi lakóterület hatályának bizonyult.²³

A „hosszú 19. század hosszú első felében” tehát a szűkebb értelemben vett zárt **lakott települést** (‘belső város’) 166.286 magyar/katasztrális holdnyi (95.720 hektár, 957 négyzetkilométer) **városi határ** vette körül, amely különböző jogcímen került a város birtokába vagy tartós használatába.

Debrecen tényleges területe határaival együtt Szabadka mellett (974 négyzetkilométer) a Kárpát-medence legnagyobb városi igazgatási területe volt, megközelítette a legkisebb vármegye, Esztergom (1077 négyzetkilométer) területének nagyságát.

A város nagykiterjedésű **földbirtokai** adták bevételi forrásainak legfontosabbikát. A város **földesúri és szabad királyi városi kiváltságaiból, javadalmaiból** (ítalmérési jog, vásári és piaci jövedelem, halászat, letelepedési díj, melyekhez a kocsmák, mészárszékek, régebben a só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak) származott a közösség második nagy bevételi forrása. A város gazdálkodásának harmadik pillére pedig a részben a céhes **kézműiparra épült kereskedelem** volt.

Debrecen gazdálkodásában a kereskedelem és a kalmár üzleti szellem súlyát önmagában is mutatja, hogy birtokainak közel felét üzleti alapon szerezte meg, vásárolta vagy zálogbirtokként használta (a „szerzett jószág” üzleti zálogként, biztosítékként maradt tartósan a város használatában).

¹⁹ Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385, Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972. 13-15.

²⁰ Zoltai Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. Magyar Gazdák Szemléje 1905.

²¹ HBmL IV. B. 1011.t.9. Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385.

²² Ölveti Gábor: Debreceni változások az 1848-as törvények hatására. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 26. sz. Szerkesztők: Korompai Balázs, Korompainé Szalacsi Rácz Mária, Radics Kálmán, Szabadi István, Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2001. 53-61.

²³ Gazda Anikó: A Debrecen körülvérvő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 178.

A palánkkal és árokkal körbezárt „belső” város területe a 19. század első felében 370 hektárt tett ki. Ez nem érte el a teljes városi terület 4 ezrelékét, de az 50.000-res lakosságszámhoz viszonyítva még így is igen nagy kiterjedésűnek számított. (Ezért nevezték a távolabbi, nyugati országokból idekeveredő utazók inkább ’nagy falu’-nak.)

A kiváltságrendszer szerint csak a kiváltságos, teljes jogú polgárok vagy ilyennek minősülők (beköltözött, polgárrá fogadott nemesek, kiváltságos közösségek, intézmények) birtokolhattak a városban belső telket és házat a Debrecenben. 1848-ban 3500 adóköteles házat írtak össze a városban, ennyire becsülhetjük a cívis polgári háztartások nagyságrendjét (a kiváltságos közösségekként beltelki ingatlant birtokolhatókkal együtt).

Debrecen város igazgatási-adminisztratív rendszere és maga a városi társadalom (communitas) az 1848. évi áprilisi törvények hatására, valamint a szabadságharc leverése után bevezetett osztrák szabályozás jogintézményei és a kiegyezés utáni közigazgatás polgárosítása következményeként, hosszú vajúdsági folyamatban nyerte el új, polgári alakját. Ráadásul az egységes vármegye rendszerhez igazítva megszűnt a sajátos kiváltságú Hajdúkerület. Kiegészítve a környező vármegyékhez tartozott településekkel, 1876-ban alakult meg Hajdú vármegye, amelynek székhelye pedig a térség legjelentősebb városaként Debrecen lett, a korábbi Hajdúböszörmény helyett.

Városi térszerkezet – városi népesség

A kutatás tervezésekor azt feltételeztem, hogy ennek a tényezőnek az áttekintése lesz az egyik legegyszerűbb feladat. A források és az azokat értelmező feldolgozások áttekintése nem igazolták optimista előfeltevésemet.

Debrecen lakosságának száma 1720 – 1920 között - Kovács Alajos összeállítása szerint²⁴

Év <i>Année</i>	Lakosság száma <i>Population de la ville</i>	Év <i>Année</i>	Lakosság száma <i>Population de la ville</i>
1720	10.000	1869	46.111
1787	29.153	1880	51.122
1805	27.563	1890	56.940
1815	38.962	1900	²⁾ 72.351
1825	45.587	1900	³⁾ 75.006
1836	49.176	1910	92.729
1850	30.906	1920	103.186
1857	36.283		

Az 1720-as népességszám Acsádi Ignác kalkulációja az összeírt háztartások alapján, az 1787-es pedig II. József kori népszámlálás összesített adata. Ha hitelt adhatunk Acsádi

²⁴ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 376.lze

számításainak, a 18. század folyamán a város népessége közel megháromszorozódott. A fenti adatsoron túl Balogh István közöl még két közbeeső adatot, amelyek megerősítik az előbbi megállapítást: 1775-ben elvégzett királyi biztosi összeírás szerint az évben 25.322 lakosa volt Debrecennek, Schwartner pedig 1798-ban kiadott munkájában 29.153 főt számolt a városban.²⁵ A 18. századi népesedési folyamatok eredménye és értelmezésük már koránt sem egyöntetű. Kovács Alajos kiváló statisztikus a 1805 és 1825 közötti népesség növekedés kimutatásában nem nemesi összeírások eredményeire támaszkodott, majd Fényes Elekre hivatkozva közölt 1836. évi népességszámot.²⁶ Az csupán az egyik gond, hogy a közölt adat (49.176) pontatlan, a Fényes Elek munkában 48.840 fő szerepel.²⁷ A *Heti Lap* egyik 1845-ös cikke szerint a helyi lakosság száma 50.000 fő, Fényes Elek későbbi, 1851-ben kiadott geográfiai szótárában is 50.000-ret is meghaladó lélekszámot társít a Debreczen címszóhoz²⁸ ugyanakkor az 1843-44. évi *Conscriptio Animarum* adatai szerint Debreczen népessége nem haladta meg az összeírás évében a 26.677 főt.²⁹

Az érdemi értelmezési gondot az 1800-as évek eleje és az 1849-50 közötti időszak forrásainak értelmezése adja. Ezekre és más feltárt adatokra is tekintve élénk vita alakult ki arról, hogyan is lehet magyarázni a legkülönbefélebb forrásokból kirajzolódott egyenletes népességnövekedést 1849-ig és a radikális népességcsökkenést az 1850.évi népszámlálás idejére.

Balogh István munkáiban inkább arra hajlik, hogy az 50-60.000-res adatok erősen túlzók. "A lakosság számát 1849-ben pontosan megállapítani nem lehet. Legvalószínűbb, hogy 27.000-27.500 lélek között mozgott." – állapította meg a forrásait alaposan körüljárva Balogh István.³⁰

Kovács Zoltán demográfus a népességmozgalmi és házasodási adatok elemzése alapján ellenkező megállapításra jutott: 1703 és 1850 közötti hosszú idősoros elemzésének következtetése, hogy "a XVIII. század eleji Debreczen több mint 20 ezres népessége 1849-ig majd 50 ezerre növekedett. A magyarországi városok sorában ekkor Pest már megelőzi 64.374 lakosával, de még mindig Magyarország második legnagyobb városa."³¹

Az 1850. és 1857. évi birodalmi népszámlálás adatainak kritikai közlésére vállalkozó Dányi Dezső publikálta a népszámlálások módszertanát, illetve a népszámlálási adatok eltérő közlési idejű és végösszegű adatsorait is.³²

Ezek közül emeltük ki a Debrecenre vonatkozókat:

²⁵ Martin Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798. 77.

Balogh István: *A város és népe*. In.: Szabó István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948.18-19.

²⁶ Kovács Alajos: *Debrecen lakosságának összetétele*. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 376.

²⁷ Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I-VI*. (Pest, 1836-1840), adatbázis formában elérhető: [dhttp://mtdportal.extra.hu/adatbazisok.html](http://mtdportal.extra.hu/adatbazisok.html). Ugyanezt az adatot – 48.840 - közli Fényestől Balogh István és Szabó István is több munkájában. Balogh István: *A város és népe*. In.: Szabó István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948.18-19. Szabó István: *Debrecen 1848-1849-ben*. Db. 1928. 45-46.

²⁸ Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*. Pesten, 1851., adatbázis formátumú elérhetősége: <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyes/>

²⁹ közli: Balogh István: *A város és népe*. In.: Szabó István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948.18-19.

³⁰ Balogh István: *A város és népe*. In.: Szabó István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948.18.

³¹ Kovács Zoltán : *A népesedési viszonyok*. In.: Rácz István (szerk.): *Debrecen története, 2. k.* 1693-1849. Debrecen, 1981. 42-48. idézet: 48.

³² Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Dányi Dezső, KSH, Budapest, 1993. 145.

Debrecen lakosságának száma az 1850. évi, az 1857. évi és az 1870. évi népszámlálás publikált adatai alapján

Község, város	1850.		1857.		1870.	
	évi népesség az					
	1856-58. évi Kormány- lapban	1859. évi kiad- ványban	1863. évi Helynév- tárban	1870. évi népszámlálás kötetében	1873. évi Helység- névtárban	
Csökölly	1782 ^{a/}	..	1974 ^{b/}	2160	2004	2004 ^{b/}
Csurgó	2422 ^{c/}	2458	2689 ^{d/}	2458	3017	3017 ^{e/}
Dabas						
Gyón	2095 ^{f/}	2232	1579 ^{g/}	2232 ^{h/}	2218 ^{h/}	2218 ^{i/}
Sári	1640 ^{j/}	..	1674 ^{g/}	1674 ^{h/}	2031 ^{h/}	2031 ^{k/}
Dávod	.. ^{l/}	2968	3192	2968	2949	2949
Debrecen	29624 ^{m/}	36283	37000 ^{m/}	36282	46111	46111 ^{n/}
Decs	2205	2189	2187	2189	2375	2375 ^{o/}
Derecske	6041 ^{, ,}	6519	6637	6519	7334	7334 ^{p/}

Kovács Zoltán népmozgalmi adatsorok elemzésére támaszkodó számításai impozánsak és meggyőzőek a népesség 50.000-res nagyságrendjére vonatkozóan az 1849-es évre. Másrészt a birodalmi népszámlálások adatai közül az 1850. évi 29.624 fős lakosságszám döbbenetes alacsony, láttán alig kap a kutató levegőt is nemhogy érdemi magyarázatot tudna hirtelenjében adni. Hét év multán, 1857-ben a város lakosságát már 10.000-rel többnek, 36.282-83-nak számolták össze, de az 1849-es 50.000-res nagyságú népességnagyság és a két népszámlálás adatai közötti különbség nem magyarázható (csupán) a szabadságharc és bukása következtében bekövetkező népességvesztéssel³³.

Nem tudjuk azt pontosan megítélni, hogy az 50-60.000-res népességszámot leíró korabeli létszámbecslőket mennyire befolyásolhatta az, hogy a kormány városba költözésével valószínűleg ideáramlott 3-4000 főnyi átmenetileg beszállásolt polgári népesség és megemelkedett a helyőrség katonai létszáma is, ez utóbbi 1849-ben 4-7000 fő között váltakozott.³⁴

Debrecen lakosságszámának látszólagos hektikusága/drámai változása 1849 és 1850 között természetesen nem a tényleges népesség ilyen drámai - a mértéktartóbb kalkulációkat véve alapul is - legalább 20.000-res nagyságrendű veszteségét takarja egyetlen év leforgása alatt.

Ha az 1849. évi 1000 fős nagyságrendű halálozási többlet mellett figyelembe vesszük az ideiglenes kormányzati székvárosi működéséből fakadó időlegesen beszállásoltak már említett maximálisan 4000 főre becsült létszámát, és az itt állomásoztatott helyőrségi katonaság ugyancsak jelentős számú, szintén megközelítően 4000 fős megemelkedését, akkor is csak a létszámadatokban tapasztalt különbség kevesebb mint felére kapható így magyarázat – ha ez a magyarázat.

Kovács Zoltán az egyházi sematizmusokra alapozva az 1850. és 1857. évi népszámlálás adatait is kétségbe vonta, az egyházi anyakönyvekre alapozott népmozgalmi folyamatok

³³ Balogh István is megvizsgálta az 1840-es évek anyakönyveit és úgy találta, hogy egy évtized alatt a természetes szaporodás következtében nem gyarapodott, hanem 334 fővel fogyott a város népessége. Adatai szerint az 1849. év különösen nagy halálozási többletet hozott, következményeként csak abban az évben 1105 fővel csökkent a lakosság száma. A szabadságharc évtizedében a bevándorlás sem lehetett Balogh István szerint túl magas, hiszen az 1850. évi népszámlálás adataira hivatkozva a bevándorlók arányát Debrecen lakosságában 7,9%-ra kalkulálta. Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18-19. 7. lábjegyzet

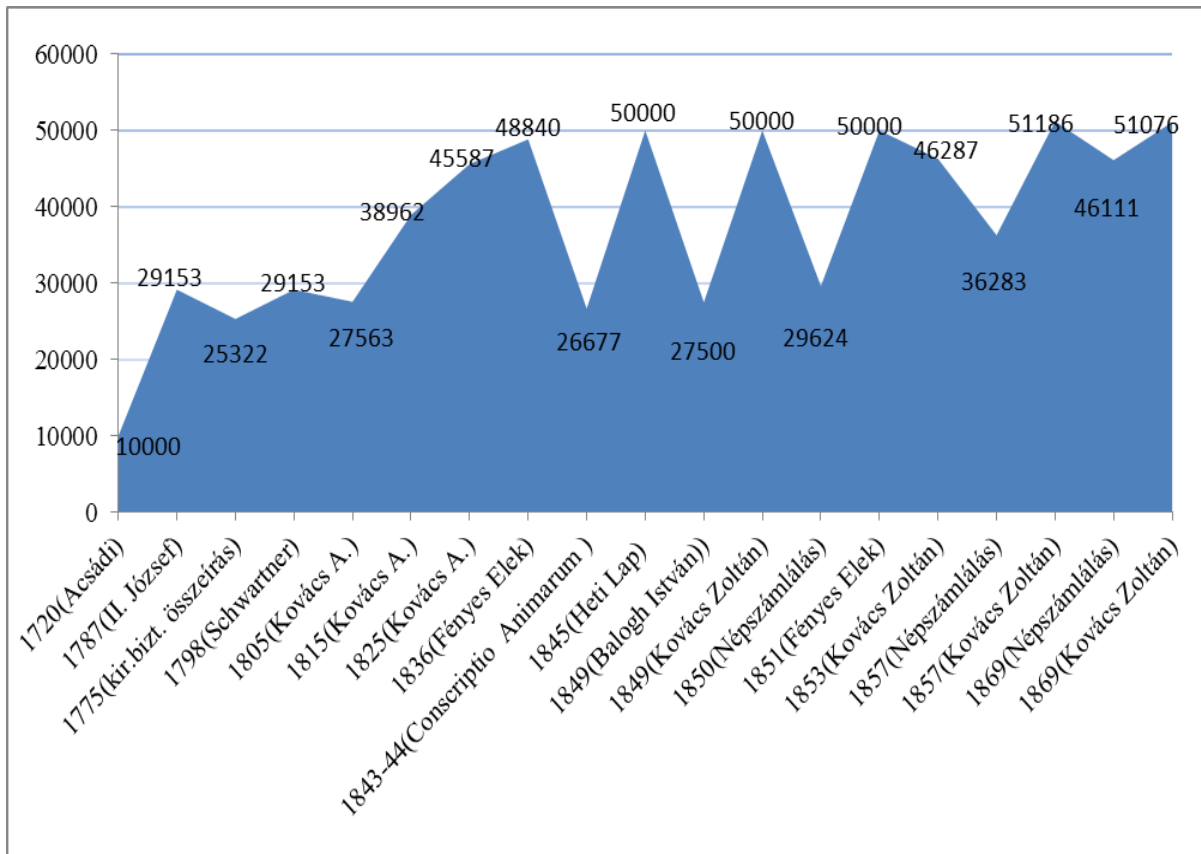
³⁴ Szabó István: Debrecen 1848-1849-ben. Debrecen, 1928. 28.

eredőjeként 1853-ban 46.287 fős lakossággal számolt, 1857-ben pedig (bevándorlók nélkül) 51.186, bevándorlókkal együtt 53.568 főre kalkulálta a város lakosságát.³⁵

Ha összesítjük a különböző forrásokból és kalkulációkból a város népességszámára vonatkozó adatokat, a következő rendkívül egyenetlen, hektikus változásokat sugalló összegző grafikont kapjuk.

Debrecen lakosságának száma 1720-1869 között

(Összesítő grafikon a különböző típusú források és szakirodalmi kalkulációk alapján)



Egy bizonyos, a város népességéről feltárt, máig sem lezárt vitákat, értelmezéseket kiváltó létszámadatok nem a tényleges népességszám radikális és hektikus változásai miatt mutatnak igen jelentős eltérést akár egy éven belül is. Ilyen változásokat összességében a város népmozgalmi adatsorai, sem a város adóösszeírásai nem támasztanak alá, ilyen mértékű népességvesztésnek vagy rapid gyarapodásnak egy-egy rövidebb perióduson belül legalább a város adózási irataiban, pénzügyi elszámolásaiban meg kellett volna jelenni. Ilyet azonban nem tapasztaltunk a város elsősorban adózási, másodsorban katonaillesítési kötelezettségei miatt szinte évente végzett és rigorózusan vezetett népesség összeírásai iratanyagában sem.

Az 1849-es és korábbi adatközlések, kalkulációk a késő középkori, összetett területű, kiváltságokkal, nagyszámú és bonyolult tulajdonosi viszonyokat hordozó határbirtokú, külső

³⁵ Kovács Zoltán : A népesedési viszonyok. In.: Gunst Péter (szerk.): Debrecen története, 3. k. 1849-1919. Debrecen, 1997. 41-63. kalkulációk: 42., 51.,61. Kovács Zoltán is felhívta ez utóbbi munkájában a figyelmet a külterületi népesség beszámításából adódó bizonytalanságokra.

szemlélnök sokszor áttekinthetetlen szerkezetű, többszörösen tagolt közösség eltérő bázisú népességi viszonyait próbálták megbecsülni, kalkulálni.

A 19. század első felének városi belső népesség összeírásai³⁶, amire a kamarai és helytartótanácsi adatszolgáltatások is alapozódtak, világossá teszi, hogy a város népességét az 1840-es években 30.000 alattira kalkulálók csupán a belterületi népesség részleges adatközléseire támaszkodtak. Ezek a folyamatos városi adatfelvételek a város palánkkal körülvett belterületének népességét mérték fel úgy, hogy sem a beszállásolt katonai állományt, sem a városban élő nemeseket nem vették számba, csupán a nemesek szolgálait, cselédeit.³⁷ Bár a forrásértékelésnek még nem tartunk teljességgel a végén, úgy tűnik, hogy a városban ideiglenes lakó, jelentős számú tanulót sem számították be az összeírtak közé.³⁸

Az előbbieket szerinti összeírtak összege 1840-ben 26.416 fő, 1848-ban pedig 29.866 főt összesítették a városi „összeírtak” kötetben. Az 1840-es években már a belterületi városrészekhez kezdték számolni, igaz még az adott városrész külsőségeként, a palánk külső oldalához tapadó új utcák népességét is, azokat, akik egyébként semmilyen belterületi házzal vagy lakhatással bíró lakoshoz hasonló jogokkal nem rendelkeztek.

A szabályozott belterületen kívüli megtelepedés növekedése és 1848 polgári átalakulása abban is éreztette a hatását - mintegy a jogegyenlőség felé tett lépéseként - a város tanácsa elrendelte, hogy a Mezei Rendőr Kapitány írja össze „a város Mezőségén és Erdőségén találtatott minden nemű és rendű Egyéneket” és tegyen erről jelentést. A jelentés a város „Felső- és Alsójárási” területein a belterületi összeíráson kívül talált még 4225 fő debreceni lakost, azzal a megjegyzéssel, hogy bizonyos vitatott területek népességét (Felső-Józsa) is össze szükséges írni, mert benépesültek, és az adott összeírás rájuk még nem terjedt ki.³⁹

Külön problémát jelentett Debrecenben a nemes városiakok számbavétele. A polgári jogegyenlőség bevezetése után, 1850 elején a központi kormányzat elrendelte Debrecen számára is a korábban kiváltságaik miatt számba nem vettek összeírását. Debrecen városának jelentése a következőkben summázta a helyzetet: A városban lakó nemesek – ha polgárok voltak, ha nem – tulajdont csupán polgárként birtokolhattak, keresetük szintén polgárként illette őket. Polgári tulajdonuk és polgári keresetük alapján pedig a városnak 1848 előtt is fizettek adót, így külön ezek számbavételére nincs szükség. Személyenkénti számbavételük pedig korábban is Bihar vármegye hatásköre volt, 1850-ben is az illetékes szolgabíró írta össze a személyükre vonatkozó adatokat.⁴⁰ Ez az összeírás Debrecen területén 460 nemesi kiváltsággal rendelkező családfőt vett listára. Ők és családtagjaik voltak azok, akiknek az

³⁶ HBML IV.B. 101.t. 9.

³⁷ uo. A „NS. Szabad Királyi Debreczen Várossa Nép” összeírásának öszvessége 1839/40. esztendőről a következő kategóriák szerinti népességadatokat tartalmazta a belvárosi kerületek szerint: házak és családok száma – férfiak osztályozása: tisztviselők és tisztsek, polgárok és kézművesek, nemesek cselédjei, parasztok, zsellérek, lakók és kertészek, gyermekek – nő neműek. Az összeírás tartalmazta még a felekezeti és koradatokat, utóbbiakat a katonakorú férfi népesség megkülönböztetésével, tartalmazta még a katonai szolgálat alól mentesek számát valamint a kiszolgált katonák adatait is. Az utolsó rubrikák a távollévő debreceni lakosok és a városban összeírt idegenek adatait közölte, valamint az éves gyarapodás és fogyás mérlegét születés/halálozás illetve bevándoroltak/kiköltöztek megkülönböztetéssel.

³⁸ uo. 1840-ben egyáltalán nem vettek fel adatot ezekbe a rovatokba (idegenek - „lakóhelyesek” vagy „mulatók”), 1848-ban pedig 25 főt számlált az idegenek kettős rovata (idegenek - „megtelepedettek”, „tartózkodók”)

³⁹ Mezei Rendőr Kapitányi Jelentés. 1848. május 12. Nem írták be sajátos külterületi lakóegységek (pl. a téglá – és cserépvetők vagy olajütő) népességét, mivel nekik külön felügyelő biztosai vannak, de a jelentés szerint szükség lenne Alsó-Józsa (346 fő) mellett most már a felső-józsa kertészen lakókat is összeírni, mivel „ott a lelkek száma a köz hír szerint két vagy három annyira is megyen” mint az alsó-józsa kertekben. HBML IV.A.1011/t. 13

⁴⁰ „Tanács ülési jegyzőkönyvi czikk”, 1850. február 15. Melléklete a Jelentés az eddigi adó mentes osztály összeírása tárgyában (listával). HBML IV.B. 1109.f. 261-1850. A Tanácsülés kivonata

adóját a korábbi számadások tartalmazták, de személy szerint nem számították őket – csupán cselédjeiket – az összeírt városi népességhez.

Az 1850. évi birodalmi népszámlálás adatfelvételi rendszere viszont, ahogyan az 1857. évi is, a zárt területű közigazgatási egységként felfogott település és a jelenlevő polgári népesség elvei alapján vette fel és adta meg a város lakosságának adatait, igaz, a helyi sajátosságokhoz igazodva a korrigált adatközléseknél hozzászámította a város lakott külterületeinek népességi adatait is.⁴¹ A két birodalmi népszámlálás bár módszertanában korszerű volt, nehezen tudta a város rendkívül összetett viszonyait beszorítani a zárt közigazgatási egység fogalmába. Ezért az 1850. évi népszámlálás adatai a beszámított külterületi népességgel együtt, jóval kisebb népességet tudott kimutatni, a levéltárban feltalálható felvételi anyagok részletes elemzése után lehet csak kimutatni pontosan a felvétel hiányosságait. Az 1850. évi népszámlálás első városi összesítését tartalmazó kötet minden esetre arról árulkodik, hogy a városi külsőségek többségének népességét nem vették figyelembe, így jött ki a 29.979 lakosságszám.⁴² Az 1857. évi népszámlálás már az előző népszámláláshoz képest 11 újabb városhoz tartozó lakott külterületet vett figyelembe 37.000 körüli lakosságszámmal, teljes körűnek azonban még ez sem tekinthető. A Hajdú-Bihar megyei levéltárban majdnem teljes körűen fellelt és feldolgozott 1869. évi népszámlálás tekinthető olyanak, amely módszertanában is korszerű, és egyszerre vette figyelembe Debrecen sajátosan kialakult területi-közigazgatási viszonyait.

Az városi népesség számbavétele egyszerűnek indult vizsgálata is mutatja: a városra vonatkozó szabályozás, maga a közösség és a város értelmezése jelentős átalakuláson ment át éppen a vizsgált bő félszázadban. Így a népességszám értelmezéseinek hektikuságára a fent felsoroltakon túl - vagy inkább mögött - minden további magyarázat a városi entitás folyamatban lévő jelentős átalakulásában, az erre támaszkodó eltérő bázisú adatfelvételekben és értelmezéseikben található meg. Debrecen város igazgatási-adminisztratív rendszere és maga a *communitas* is tehát éppen az 1848. évi áprilisi törvények hatására⁴³ valamint a szabadságharc leverése után bevezetett osztrák szabályozás jogintézményei és a kiegyezés utáni közigazgatás polgárosítása következményeként, hosszú vajúdsági folyamatban alakult ki. Ebben a folyamatban átalakult a város évszázadok alatt kiformalódott entitása, közigazgatási környezete és pozíciója is, a korábbi „belső város” és a külterületek, városi határok lakosságának jogai közelítettek egymáshoz, a belső város középkori zártsága felnyílt a betelepülők számára, a korábbi kiváltságok a piaci viszonyok között is érvényesíthető gazdasági és hatalmi-adminisztratív pozíciókká konvertálódtak.

⁴¹ Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Dányi Dezső, KSH, Budapest, 1993. 145. Debrecen össznépességébe beszámított külterületek 1850-ben (m) és 1857-ben (n) jelű jegyzetpontonban felsorolva:

val – e/ Avas, Cser, Kishomok, Kökényes és Pápa p.-kal – f/ Ebből az adóközség 1579, Alsó-, Felső-, Középpeszér és Esső p.-k összesen 516 lakos – g/ Az előbbi p.-kal – h/ Pusztáival ("... és p.") – i/ Peszér (Alsó, Felső és Közép), Adacs (Alsó és Felső) p.-kal – j/ Ebből az adóközség (Czibakházával) 1512, Alsó-, Felsőbabád, Besnyő és Mántelek p.-k összesen 128 lakos – k/ Besnyő, Felsőbabád és Mántelek p.-kal – l/ A Szerb Vajdasághoz tartozott – m/ Álomzug, Bánk, Ebes, Elep, Fancsika, Haláp, Kis-Zelemér, Kösélyszeg, Mács, Monostor, Nagy-Csere, Nagy- és Kis-Hegyes, Ohát, Ondód, Pallag, Pác, Szepes, Zám, Kis- és Külső-Gút, Nagy- és Belső-Gút, Nagy- és Kis-Máté p.-kal – n/ Az előbbiekkal, de az utolsó három helyett Guth és Máté, továbbá Apafája, Boldogasszonyfalva, Fegyvernek, Fertő, Hortobágy, Lengyellapos, Malomzug, Savóskút, Vajdalapos, Veker és Zelemér p.-kal – o/ Berek, Péterháza és Somfova külterületi A két népszámlálás közötti különbségek közé tartozik, hogy ha az utóbbiban egy egységként közöltek (Pl. Guth a négy Kis-, külső-, Nagy- és Belső-Guth helyett) levonjuk, akkor is 11 további lakott helyet, közöttük pl. Hortobágyot is Debrecenhez számolták a népesség összesítése során.

⁴² HBmL IV.B.1109/p. 10.k. 83.

⁴³ Ölveti Gábor: Debreceni változások az 1848-as törvények hatására. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 26. sz. Szerkesztők: Korompai Balázs, Korompainé Szalacsi Rác Mária, Radics Kálmán, Szabadi István, Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2001. 53-86.pp.